

Bányai Viktória

A zsidó oktatás modernizációja a tankönyvek tükrében (18-19. sz.)

**Elhangzott az ELTE BTK Hebraisztika szakának 15. születésnapján
(Budapest, 2003. október 16.)**

Előadásom tárgyául a doktori disszertációm egyik, a héber tanulmányokhoz leginkább kapcsolódó témakörét választottam. A disszertáció maga a magyarországi zsidó oktatásügy történetének II. József korszakától (1780-tól) a 19. század közepéig terjedő időszakát dolgozza fel alapvetően történeti, szociológiai szempontból.¹ A vizsgálódás középpontjában a zsidó oktatásügy ekkor bekövetkező modernizációja állt, ami korántsem csupán a nyilvános (értsd: állami felügyeletű) oktatás lassú megindulását jelentette, hanem a nem-nyilvános iskoláztatási formák átalakulását, újak megjelenését, valamint mindenekelőtt tartalmi változásokat, melyek az oktatás nyelvében, a tantervekben, az egyes tantárgyak belső tartalmában nyilvánultak meg. Ennek a tartalmi változásnak a kísérőjelensége a tankönyvek – héber, Jüdisch-Deutsch és német, majd az 1840-es években magyar nyelvű tankönyvek – megjelenése az oktatásban, azok tartalma pedig legbősebb forrásunk a változások eszmei hátteréhez.

A nyilvános oktatás az 1850-es évekig mindvégig csupán a zsidó gyermekek kisebb részét látta el. Az iskoláskorúak túlnyomó többsége, amennyiben egyáltalán részesült oktatásban, azt a hagyományos keretek valamelyikében kapta: család, házitanító, magániskola, ill. zsidó községi iskola. Egy 1900-ban készült statisztikai adatgyűjtés szerint még az 1830 és 1840 között született zsidó népességben is kétharmadnyi többségben voltak, akik semmiféle világi oktatásban nem részesültek, s csupán 10%, akik bizonyosan tanultak állami felügyeletű iskolában (legalább 4 felsőbb osztályt végeztek). A fennmaradó kb. 25%-ot nem tudjuk ebből a szempontból osztályozni. Ide azokat soroljuk, akik kaptak "valamiféle" világi oktatást: tehát itt együtt szerepelhetnek a modernizálódó magán- és községi iskolák diákjai az állami felügyeletű zsidó és keresztény iskolák növendékeivel.

A nem-nyilvános oktatási formák kutatásának fontossága tehát megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor számos módszertani problémát vet fel. A bemutatás legnagyobb hiányossága, hogy a hagyományos oktatási formákról jellegükénél fogva, illetve központi egyházi felügyelet hiányában – ami a keresztény egyházaknál ismert központosított egyházszerkezet "hiányából" következett – nincsenek átfogó statisztikai adataink. A nem-nyilvános oktatási formák modernizációjáról a dolgozatban felvázolt modell is csupán egyedi, helyi adatok, források összerendezésének az eredménye. A folyamat röviden úgy összegezhető, hogy legkorábban, a 19. század elejétől a vagyonos családoknál működő házitanítók körében figyelhető meg a változás, majd tömegesebb igény jelentkezésével, az 1820-as évektől a magániskolákban – a héderekben valamint új iskolatípusokban is, mint a leánynevelők, a kereskedelmi iskolák –, végül, az 1830-40-es években a községi iskolák szintjén is. Az évszámok természetesen csak általános tendenciát jeleznek, helyi sajátosságok – a közösség mérete, a letelepedés lehetőségei, a közösség összetétele – nagyban módosíthatják az időrendet.

---

¹ A disszertáció publikált változata: Bányai Viktória, *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850* (Doktori mester munkák / Hungaria Judaica, 17) (Budapest: Gondolat Kiadó, 2005).

A tartalmi megújulás egyes jelenségei, melyek – rendszerint csak egy részük – megjelenését tekinthetjük a megújulás kritériumának bármely oktatási formában, pontokba szedve a következők:

- Irodalmi német tanítási nyelv bevezetése szemben a jiddissel. [A magyar tanítási nyelvként csak a vizsgált időszak legvégén jelent meg néhány intézményben]
- Tankönyvek használata. Ez a könyvek tartalmától függetlenül is újszerű jelenségnek számít, pl. olvasókönyv az imakönyv helyett, bibliai történetek Biblia helyett. Az állami felügyeletű zsidó iskolákban alapvetően az általánosan használt, "állami" tankönyveket alkalmazzák, a magán és községi iskolákban sokkal nagyobb a mozgástér.
- Irodalmi német Biblia-fordítás használata: a legismertebb és leghatásosabb a Moses Mendelssohn-féle fordítás, és annak héber kommentárja a *Biur*.
- Klasszikus nyelvtani alapú hébertanítás. Ennek jelentőségéről részletesen szólok alább.
- Tantárggyá szervezett hittan és erkölcsstan.
- Világi tudományok tanítása pl. földrajz, természettudományok, Biblia utáni kor történelme.
- Praktikus ismeretek *hangsúlyos* jelenléte, így számtan, német írás és olvasás, héber írás.
- Szakmai ismeretek oktatása, általában kereskedelmi vagy műszaki szaktárgyak.

A modernizációs folyamatnak általános statisztikákban is megmutatkozó, s így mérhető, számszerűsíthető jelensége a latin betűs írás- és olvasáskészség terjedése. Bár hangsúlyoznunk kell, hogy a nem-héber betűs írás-olvasás elsajátítása a zsidó felvilágosodás időszaka előtt sem volt ismeretlen a zsidó oktatásban, mégis, a 19. század első évtizedei előtt ez az arány lényegesen alacsonyabb volt. Az adatok arról tanúskodnak, hogy ezen a területen a döntő változást nem a nyilvános iskolák működése eredményezte, a latin betűs alfabetizáció terjesztésében a nem-nyilvános szektor szerepe a meghatározó. Ugyanez általánosabban is igaz: a belső megújulási folyamat jelentősége a zsidóság kulturális modernizációjában vetekszik az állami intézkedések hatásával, sőt, a létszámokat tekintve túl is szárnyalja azt.

A felsorolt kritériumokból is kitűnt, hogy az átalakulás egyik fő területe, és a zsidóság belső konfliktusai szempontjából a legkényesebb területe a vallásoktatás rendszerének fokozatos átstrukturálódása, a modern iskolák oktatási rendjébe illeszkedő tantárgyak kialakítása és az ezek oktatásához szükséges új szellemű tankönyvek megírása volt. Ennek az átstrukturálódási folyamatnak a főbb stádiumai a nyilvános oktatásban a következők voltak. Legkorábban, II. József időszakában, párhuzamosan működő világi és vallási oktatást jeleznek forrásaink. A kétféle oktatás teljes elkülönítése, s így a vallásoktatás hagyományos módszereinek és tartalmának megőrzése az orthodoxia számára is (kényszerűen, de) elfogadható megoldás volt az állam oktatáspolitikai elvárásainak teljesítésére. Ez igaz a későbbiekben is.

Második lépésben, 19. század első évtizedeiben a nyilvános iskolákban tantárgyként jelent meg a vallás és a bibliai történet a keresztény hitoktatás "helyén", időkeretében. Egyéb vallási ismereteket – héber alefbétet, imakönyvolvasást, Tóra-olvasást és -fordítást, kommentárokat és a kevésbé hagyományos héber nyelvtant – azonban még mindig független iskola, vagy intézményileg egyesített, de tanrendjében és adminisztrációjában is különálló egység, a *Talmud-Tóra* oktatta a hagyományos módon. A vallási tanulmányok integrációjának utolsó lépcsőfoka – Pesten például 1834-től –, hogy némi további térvesztés után három tantárgyban megszilárduló rendbe illeszkedtek: 1. bibliai szövegolvasás héberül nyelvtani

magyarázatokkal (ennek előkészítő tárgya lehet a héber olvasás tanulása), 2. vallástan, esetleg külön erkölcstannal, 3. bibliai történet, esetleg a zsidóság későbbi történetével kiegészítve.

A továbbiakban e három vallási tárgyat és tankönyveiket tárgyalom, az idő rövidségére való tekintettel vázlatosan, anélkül, hogy nevekkkel és könyvcímekkel túlzottan terhelném a tisztelt hallgatóságot.

A. Héber nyelvtanítás

A héderekben a héber nyelvet nyelvtani alapok vagy bármi egyéb rendszerezés nélkül a szövegek útján (imák és Mózes öt könyve), a kezdőknél jiddis fordítás segítségével tanították. A nyelvtan nélküli nyelvoktatás felfogható a természetes befogadásra épülő, közvetlen, az anyanyelv elsajátításához hasonló módszernek, más szóval – mint azt a 19. század végi és 20. század eleji héber írók, nyelvújítók is hangoztatták – a héder oktatási rendje a hébert előnyelvként tekintette. A 18. század második felének felvilágosult pedagógiai irányzata, amely Mendelssohn közvetítésével a zsidó felvilágosodás oktatási törekvéseire is hatott, szintén a nyelvtanulás természetes módszerét részesítette előnyben. Ebben az összevetésben a maszkilok által választott nyelvtani alapú, nyelvkönyvi táblázatokkal, példamondatokkal, fordításokkal segített nyelvtanítás a mesterséges út volt, és látszólag ellentétben állt a héber szélesebb körben való terjesztésének szándékával.

A héber nyelv tanításának módja azonban ebben az időszakban nem egyszerűen metodikai kérdés: világnézetet tükröz. A bibliai héber nyelvtan tanítása ugyanis önálló Biblia-tanulmányozáshoz és ezen keresztül önálló Biblia-értelmezéshez adott előkészítést, vagyis könnyen vezethetett, és vezetett is a hagyományos zsidó értelmezés elvetéséhez. Ilyen módon a nyelvtan tanulása egy teljesen új világszemlélet kapujaként szolgált, vízváltóként maszkilok és tradicionalisták között. Saul Levin szatírájának tömör megfogalmazásával élve: "A nyelvtan tanulása az eretnesség (*minut*) útjainak kezdete".² Ezt a megállapítást több maszkil személyes visszaemlékezései is igazolják. Hogy csak egy magyar vonatkozású példát említsünk, Márkus Nissa Weiss is arról számol be, hogy a nyelvtan tanulása (már felnőtt fejjel) új nézőpontot nyitott számára a Bibliai megismerésében, "az isteni parancsok valódi lényegének meglátásában".³

Több mai izraeli kutató is úgy vélekedik, hogy a héber nyelv rendszerezett oktatásának az elhanyagolása a héderekben nem, vagy nem csupán hanyagság, a tanárok felkészületlenségének következménye, hanem a tudás hozzáférhetőségének limitálásáról, végső soron a tudásra épülő társadalom elitjének a hatalomgyakorlási eszközéről van szó. A maszkilok a héberül jól tudó kis létszámú elitből kerültek ki, de elvi törekvésük a nyelv "demokratizálása" volt, azt megtisztult, megújult (vagyis bibliai alapokra állított) formájában szélesebb körben elérhetővé tenni. A fentieket figyelembe véve többletjelentést kap a 18. század végén és 19. század elején jelentős számban megjelenő héber nyelvtanok bevezetéseinek rendre visszatérő érvelése, miszerint a nyelvtan tanulása épphogy erősíti a hitet azáltal, hogy segíti az Írás jobb megértését.

Az 1820-as évek második felétől kezdve – Magyarországon és a közép-európai térségben általában – tankönyvekben és tantervekben egyaránt érzékelhető a héber fokozatos visszaszorulása. A héber nyelvű szépirodalom vagy héberül való ismeretterjesztés (elemi

² Saul Levin (1740-1795) *Ketav Joser*, 7a.

³ Markus Nissa Weiss (1751-?), *Der bedraengte Markus Nissa Weiss an die Menschen* (Wien, 1820), 20.

iskolások számára) kihalóban van, a zsinagógai használat és a szemelvényes Tanakh-olvasás vált csupán a nyelvtanítás céljává.

B. Vallás- és erkölcsstan

A zsidó hagyomány új tantárgyakká, tankönyvekké szervezésének, szerkesztésének alapvető problémája legélesebben a vallás- és erkölcsstan területén jelentkezett. A keresztény értelemben vett tételes hittan a zsidó oktatásban ugyanis teljességgel ismeretlen volt, és valójában ennek tételei sem voltak pontokba szedve. A tankönyvekben leggyakrabban kiindulásként használt "pontok" - a Tízparancsolat és maimonideszi hitvallás 13 pontja - sem töltötték be ilyen funkciót, kiválasztásuk legfontosabb motívumai a körülöttük levő konszenzus és a keresztény modellekkel való párhuzam volt.

A legkorábbi néhány zsidó káté az olasz zsidók és a szefárdi diaszpóra köreiből került ki a 16. század végétől kezdve.⁴ Igazán "tömeges" műfajjá azonban csak az 1780-as évektől, a berlini haszkala megjelenésétől vált. Praktikusan az oktatás új szerkezete, az ezekre az ismeretekre szánt idő szűke tette szükségessé, hogy tankönyvvé, formáját tekintve leggyakrabban katekizmussá szervezzék azt az ismeretanyagot, amit korábban magukból a forrásokból merítve sajátítottak el. Azonban ebben a folyamatban az oktatás keretein túlmutató események a döntőek: a judaizmus fokozatos belső és külső átértékelése, amely során a 19. század második felére (Magyarországon a század végére) a bevett vallások *egyike* vált belőle. A keresztény társadalomba való betagozódás tette megkerülhetetlenné az olyan alapvető kérdésekben való egyértelmű (katekizmus-szerű) állásfoglalást, mint hogy mi tesz zsidóvá, mi az, ami ebből alapvető, mi az, ami "baj nélkül" elhagyható, mi különböztet meg a keresztényektől, mik az új helyzetben a keresztényekkel szemben tanúsítandó erkölcs és vallási normák.

A judaizmus átértékelése, kívülállóságának megszüntetése, a vallás univerzalisztikus elemeinek felismerése a tankönyvek egy részében oly módon mutatkozik, hogy "a vallás" fogalmának általános leírásából indulnak ki, s csak azután térnek rá a sajátos zsidó vonásokra. Ez lényegében Mendelssohn gondolatának leképezése, aki a zsidó vallás jellegzetességeit mint többletet, az univerzális vallást kiegészítő előírásokat értelmezte. A parancsolatok tételes felsorolására még a konzervatív vallástanok sem törekednek, és a hagyományos tiltó (*lo taasze*) és cselekvő (*taaszé*) felosztás helyett, szinte egységesen erkölcsi (morális) és ceremoniális parancsokra bontják őket. Innen már csak egy lépés, hogy az erkölcsieket feljebbvalónak, a zsidó élet mindennapi parancsait pedig, 'ceremoniális törvényekké' lényegtelenítve másodlagosnak, külsőségnek tekintsék. Utóbbiak több tankönyvből valóban el is maradtak, vagy csak egy kis részük (ünnepek, ima kellékei) került bele.

A parancsolatok közti súlyozás, vagy azok megkritikálása háttérben a magyarországi szerzőknél nem tűnik erőteljesnek a Talmud elutasításának – a szakirodalomban sokszor hangsúlyozott – motivációja. A héber terminológiában a rabbinikus kifejezéseket használják, az ünnepek körében a poszt-biblikus ünnepeket is rendre említik, és egyes szerzőknél a Talmud hivatkozások, illetve idézetek sem ritkák. Ezen jegyek jelentőségét igazán csak szóbeli tant elutasító, az eredeti judaizmus és történelmi judaizmus megkülönböztetésével érvelő, egyes pontokon már-már a karaita felfogással rokonítható németországi vagy angliai vallástanokkal való összevetésben ismerhetjük fel. Egy térben és időben közeli példát idézek: Juda Leib Ben

---

⁴ A legelső ismert Abraham Jagel *Lekah tov* (Velence, 1587) című vallástana volt. Katekizmusok bibliográfiai gyűjtését Kaufmann Dávid, "Zsidó káték", *Magyar Zsidó Szemle*, 1 (1884), pp. 107-114..

Zeev, *Jesodé ha-dat* (Wien, 1811) című tankönyve a rabbinikus hagyomány helyett tisztán a bibliai gyökerekre alapoz, s ennek megfelelően szigorúan bibliai terminológiával jelöl meg másként ismert fogalmakat is. Például *tefilin* helyett *totafot*, *ros ha-sana* helyett *jom ha-zikkaron* szerepel a könyvében. Ugyanezen az alapon hagyja el az ünnepeknek a diaszpórában szokásos másodnapját is.

A judaizmus újraértelmezésének talán legsarkalatosabb pontja a környező társadalomhoz, a befogadó államhoz és néphez való viszony ügye. Itt olyan alapvető kérdések vártak válaszra, mint a más vallásúakhoz való viszonyulás, az együttélés módozatai, a kettős erkölcs problémája, a hazafiúi hűségnek a Cionba vágyódással és a Messiás-várással való ütköztetése, a Tórai parancsok vagy az állami törvények prioritása például katonáskodás esetén. A válaszok az idő előrehaladtával egyre határozottabbá és a külső elvárásoknak megfelelővé váltak. A hazafiság kérdésében például a századelőn még megfogalmazódott az a nézet, hogy csak a Messiás eljöveteleig lesznek a befogadó ország alattvalói, és a hangsúly a kötelesség teljesítésén volt. Az 1840-es évekre a reform körökben elhalt a Cionba vágyódás hangja. Ugyanúgy, mint az imákban is, ha nem is törlik szövegszerűen el, a valóságát elveszik. Hasonló folyamat játszódott le a keresztényekhez való viszony átértékelésében. Herz Homberg a század elején még különféle érveket keres mellettük: ők is hiszik a teremtő Istent, a befogadásért hálával tartozik a zsidóság, Tórai parancs írja elő az *idegen* szeretetét.⁵ Harminc évvel később már szó sincs idegenekről, immár a felebaráti szeretet parancsa az, amely meghatározza a viselkedés kereteit. Még a pozsonyi orthodoxiához tartozó Bernard Frankel is engedékenynek mutatkozik, Malakhi (Malakiás próféta) 2,10-et idézve tanítja: minden ügyben igazságosan és szeretettel kell velük bánni, a beteget meglátogatni, a halottat eltemetni, a szegénynek adakozni kell.⁶

C. Biblische Geschichte/ Toldot Jisraél - bibliai történet

A műfaj előképeit keresztény és zsidó hagyományban egyaránt azonosíthatjuk. A keresztény népoktatásban a bibliai történetek rövid összefoglalása terjedt el. Magyar nyelven a legismertebb Losontzi Hányoki István *Szent Históriaja* (1744), amely később a *Hármas kis tükkör* részeként jelent meg. A zsidó hagyományban pedig széles körben elterjedtek voltak Mózes öt könyvének jiddis nyelvű parafrázisai (*Céna u-réna*) a héberül nem tudók, nők, gyermekek és tanulatlan férfiak olvasmányaként. A maskilok Biblia-feldolgozásai a két előkép közül a keresztény hagyományhoz álltak közelebb.

A legfontosabb változtatás, hogy bibliai történeteiket nem segédeszköznek szánták, hanem kifejezetten az eredeti szöveg helyett, azt megelőzve kívánták tanítani, kiváltva a nevelési szempontból alkalmatlanabbnak tartott Biblia-szöveget. Az alkalmatlanságra három érvet hoz fel pl. Mose Samuel Neumann *Ha-joser ve-ha-berit* (1821) munkájának hosszas előszavában. 1. Más-más stílus, szókincs és szerkesztés való gyereknek, mint felnőttnek. 2. Túlságosan terjedelmes és nehezen áttekinthető az eredeti szöveg. 3. A szerelem és paráznaság esetei nem valók a gyermekek elé. Neumannak – akárcsak a műfajteremtő Peter Beernek – volt mit megindokolnia, a legszentebb szöveg ilyenfajta semmibe vételét még a világi műveltség elsajátítását és az új szellemű fordítások használatát egyébként támogató zsidók sem igen tudták elfogadni. Az ellentét feloldásának iskolai gyakorlata az lett, hogy a Tóra szövegét, annak

⁵ Herz Homberg, *Imré sefer* (Wien, 1808)

⁶ Frankel, *Torat ha-emuna* (1831) pp. 45-46. A bibliai idézet így hangzik: "Hiszen egy atyánk van mindnyájunknak, egy Isten teremtett bennünket!"

szemelvényeit még a nyilvános iskolákban is eredetiben olvasták, a bibliai történet inkább történelemként, illetve az eredetiben nem olvasott részek áttekintésére szolgált.

A szexuális bűnök bevallott kihagyása mellett sok egyéb elvétel és hozzátétel jellemzi a *Biblische Geschichte* műfaját. Egyfelől erős törekvés a Bibliához, mint a keresztény környezettel közös hagyományhoz való közelítésre, ennek jegyében kevesebb hangsúlyt kap Izrael kiválasztottsága és az idegen kultusztól való elhatárolódás is. Peter Beer (*Toldot Jiszrael*, 1796) például egészében elhagyja Illés és a Baal próféták párharcát, a Baal próféták megszegyenyítését. Az elvételek mellett a hozzátételek is jellegzetesek. Neumann említett munkájában minden elkülönítés nélkül – azonos státusban – közli teológiai és természettudományos értelmező kiegészítéseit. A teremtés történetnél például rövid földrajzi és természetrajzi összefoglalót ad, a sokféleség bemutatásával "beláttatva", hogy mindez magától nem jöhetett létre, Isten teremtő munkájának az eredménye. Továbbá minden szerző törekszik a bibliai történeteket az erkölcsi nevelés szolgálatába állítani, s ennek érdekében ugyancsak jellegzetesek a sarkított jellemábrázolások, illetve a tanulságok célzott megfogalmazása.